

شهر نشینی شتابان؛ روندها و پیامدها

دکتر عیسی ابراهیم زاده*

یوسف نصیری**

چکیده

امروزه مشکلات فزاینده شهرهای بزرگ و روند رو به افزایش شهرنشینی در جهان، بویژه در کشورهای رو به توسعه، از عوامل بازدارنده استراتژیهای توسعه به شمار می رود؛ در چنین کشورهایی، رشد جمعیت شهرنشین و گسترش لگام گسیخته شهرها، پیامدها و مشکلات چاره ناپذیر اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی پدید آورده است. هر چند در سراسر سده بیستم، شهرنشینی پدیده ای جهانی بوده است، ولی امروز زیر فشار انفجار جهانی جمعیت، تحولات در زمینه شهرنشینی به گونه ای است که شهرها گذشته از بهره گیری از منابع مورد نیاز خود، امواجی بزرگ از خرابی و تباهی در محدوده خود پدید می آورند و این خطر تهدیدشان می کند که سرانجام در آلودگیهای خویش مدفون شوند!

در کشورهای رو به توسعه، توزیع نامتناسب و ناهمگون جمعیت و گسترش شتابان شهرها، نابسامانیهای گوناگون اجتماعی و اقتصادی پدید آورده است؛ به گونه ای که تا پایان سده بیستم نیمی از جمعیت جهان، شهرنشینی را برگزیده بوده اند و ۱/۵ آنان در شهرهای بزرگ زندگی می کرده اند. حال باید دید آیا آنچه به نام جمعیت روزافزون شهری با آن روبه رو هستیم، به راستی یک روند سالم شهرنشینی است یا گونه ای شهرگرایی، آن هم با شتاب و بی برنامه و ناهماهنگ با توسعه شهری و ضوابط شهرسازی؛ آیا بسیاری از شهرهای ما در واقع روستاهای بزرگی نیستند با همان فرهنگ روستایی که تنها اطلاق عنوان شهر به آنها داده شده است؟!

شهرهای کنونی نه شهرهای دیروزند با همان ویژگیهای زمانی و سرزمینی ویژه شان، نه شهرهای تازه همخوان با اصول و مبانی و ضوابط شهرسازی امروز. در واقع بسیاری از شهرها در کشورهای رو به توسعه و ایران نه به گونه سنجیده شکل گرفته، رشد کرده و گسترش یافته اند، نه با برنامه و نظمی اصولی به سوی آینده رهسپارند؛ در عمل، بر پیکر شهرهای کهن و با ارزش ما، وصله های ناجور بسیاری چسبانده شده است به گونه ای که هر تازه واردی در نگاه نخست این ناهمگونی و زشتی در سیمای شهر را می بیند و ناهنجاریهای اجتماعی و اقتصادی چون افزایش شمار تهیدستان، گسترش حاشیه نشینی، گسترش ناموزون کلان شهری، دامنه دار شدن بیکاری و کج رویهای اجتماعی و... در این شهرها خودنمایی می کند.

* استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه سیستان و بلوچستان

** کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه سیستان و بلوچستان

جدول شماره ۱: درصد جمعیت شهری در مناطق گوناگون جهان*

۲۰۲۰	۲۰۰۰	۱۹۸۰	
۵۷/۴	۴۶/۶	۳۹/۶	کل جهان
۷۷/۲	۷۴/۴	۷۰/۲	کشورهای توسعه یافته
۵۳/۸	۳۹/۳	۲۹/۲	کشورهای در حال توسعه
۵۲/۸	۳۹	۲۷	آفریقا
۴۹/۳	۳۵	۲۶/۶	آسیا
۸۳	۷۶/۸	۶۵/۴	آمریکای لاتین

* حسین زاده دلیر، ۱۳۸۰: ۱۱۳

آمار هادر زمینه شهرنشینی در کشورهای توسعه یافته اروپایی نشان می‌دهد که نرخ رشد شهری در این کشورها، بعنوان يك مجموعه، هیچگاه از ۱/۲ درصد فراتر نرفته است. بررسی‌های بایروچ (۱۹۹۸) نشان می‌دهد که نرخ رشد شهرنشینی از ۰/۳ درصد در سالهای ۱۷۰۰ تا ۱۷۵۰، به ۱/۵ درصد در سالهای ۱۸۰۰ تا ۱۸۵۰، و به ۲/۱ درصد در سالهای ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۰ رسیده است. پس از اواسط سالهای سده نوزدهم که نرخ رشد شهری به اوج خود رسید (۲/۱ درصد)، از دهه نخست سده بیستم (۱۹۱۰-۱۹۰۰) نرخ رشد شهری در کشورهای اروپایی رو به کاهش گذاشت و به ۱/۶ درصد رسید و سپس با نوسانهایی اندک در طول جنگ جهانی دوم، در پایان سده بیستم (۱۹۹۸-۱۹۷۰) کمابیش به ۰/۸ درصد رسید. (عظیمی، ۱۳۸۱: ۳۱)

● شهرهای کنونی نه شهرهای دیروزند با همان ویژگیهای زمانی و سرزمینی ویژه‌شان، نه شهرهای تازه همخوان با اصول و مبانی و ضوابط شهرسازی امروز. در واقع بسیاری از شهرها در کشورهای رو به توسعه و ایران نه به گونه سنجیده شکل گرفته، رشد کرده و گسترش یافته‌اند، نه با برنامه و نظمی اصولی به سوی آینده رهسپارند.

پیشگفتار

شهرنشینی پدیده سده‌های جدید است. هر چند شهر و شهرنشینی از کمابیش هفت هزار سال پیش از میلاد وجود داشته است، ولی معنای تازه و گسترش فزاینده آن مربوط به سده‌های اخیر است. شمار شهرها با جمعیت بیش از یکصد هزار تن تا سده پنجم پس از میلاد، ۶۷ شهر بوده است؛ این شمار در چهار سده پس از آن (تا سده دهم میلادی) به ۶۱ و تا سده ۱۵ میلادی به ۷۵ رسیده است؛ یعنی در طول ۱۰ سده تنها ۸ شهر به شهرهای با بیش از یکصد هزار تن جمعیت در جهان افزوده شده است. در حالی که در ۴۰۰ سال اخیر، از سده شانزدهم تا سده بیستم، شمار این گونه شهرها از ۷۵ به ۱۴۴ افزایش یافته است که گویای انقلابی در زمینه گسترش شهر و شهرنشینی است. تا سال ۱۹۰۰، از هر هشت تن تنها یکی در مناطق شهری زندگی می‌کرده، ولی در پایان سده بیستم نیمی از جمعیت جهان شهرنشین بوده‌اند و دو سوم از این جمعیت سه میلیاردی در کشورهای جهان سوم زندگی می‌کرده‌اند. (شیخی، ۱۳۷۸: ۸۷)

روند شهرنشینی در جهان صنعتی

روند افزایشی جمعیت‌های شهری به پدیده انقلاب صنعتی بازمی‌گردد. در این زمینه، دانسته‌ها گویای آن است که از دیدگاه کمی، انقلاب صنعتی و سالهای پس از آن، افزایش باور نشدنی جمعیت شهری را با خالی شدن روستاها به سود گسترش فزاینده شهرها در پی داشته است. پیدایش و اهمیت این پدیده هماهنگ با درجه و سطح صنعتی شدن کشورها بوده است. در اروپا، بریتانیا نخستین صحنه نمایش این جنبش بود؛ چیزی که در نخستین سرشماری در ۱۸۰۱ آشکار شد. در فرانسه و آلمان این جنبش در دهه ۱۸۳۰ احساس شد. از دید پیتروال، آنچه در گسترش روزافزون شهرنشینی تاکنون بیش از هر عاملی مؤثر بوده، انقلاب صنعتی و تحولات برخاسته از آن است. امروز نیز پیش‌بینی می‌شود که جمعیت‌های شهری در سایه شرایط محلی، ملی و بین‌المللی با نرخ بالایی به رشد خود ادامه دهد. (جدول ۱) (حسین زاده دلیر، ۱۳۸۰: ۱۱۰)

اکرا، این ضریب رشد تا بیش از ۷ درصد در نوسان است. در همان حال در بسیاری از شهرهای آسیا و آمریکای لاتین نرخ رشد بیش از ۵ درصد است. (تودارو، ۱۳۶۶: ۳۷۵)

شهرنشینی در چند دهه گذشته با آهنگی تند در کشورهای رو به توسعه آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین فراگیر شده است. جمعیت شهری جهان در ۱۹۷۰، ۱/۴ میلیارد تن بوده و در سال ۲۰۰۰ به ۲/۹ میلیارد تن رسیده است و پیش بینی می شود در ۲۰۲۵ به ۵/۱ میلیارد تن برسد. بنابراین سهم جمعیت شهرنشین در کشورهای رو به توسعه از جمعیت جهان در دهه های آینده افزایش چشمگیر خواهد داشت. در ۱۹۷۰ این سهم تنها ۴۹ درصد بوده که در ۱۹۸۵ به ۵۸ درصد و در سال ۲۰۰۰ به ۶۷ درصد رسیده و پیش بینی می شود که در ۲۰۲۵ به ۷۹ درصد افزایش یابد. یک ویژگی مهم شهرنشینی در کشورهای رو به توسعه، بالا بودن نرخ رشد جمعیت در شهرهای بزرگ نسبت به شهرهای کوچک است. چنان که در ۱۹۵۰ جمعیت شهرهای ۱۰۰/۰۰۰ نفری و بیشتر، ۴۹ درصد کل جمعیت شهرها را تشکیل می داده و این نسبت در ۱۹۸۰ به ۶۴ درصد افزایش یافته است. در همان حال در ۱۹۵۰ تنها ۴ شهر جمعیت ۵ میلیون یا بیشتر داشته اند ولی در سال ۲۰۰۰ شمار این شهرها به ۳۲ رسیده و جمعیت ۱۱ شهر، ۱۰ میلیون یا بیشتر بوده و این رشد بیشتر در کشورهای رو به توسعه رخ داده است. همچنین

● بر پیکر شهرهای کهن و با ارزش ما، وصله های ناجور بسیاری چسبانده شده است به گونه ای که هر تازه واردی در نگاه نخست این ناهمگونی و زشتی در سیمای شهر را می بیند و ناهنجاریهای اجتماعی و اقتصادی چون افزایش شمار تهیدستان، گسترش حاشیه نشینی، گسترش ناموزون کلان شهری، دامنه دار شدن بیکاری و کج رویهای اجتماعی و... در این شهرها خودنمایی می کند.

روند شهرنشینی در کشورهای رو به توسعه

یکی از مهمترین پدیده های جمعیتی پس از جنگ جهانی دوم، رشد شتابان شهرها در کشورهای رو به توسعه است؛ چنان که در سنجش با شهرهای بزرگ در کشورهای صنعتی، چون لندن و نیویورک، که نرخ کنونی رشد سالانه جمعیت شهری کمتر از ۱ درصد است، در بسیاری از شهرهای آفریقایی مانند نایروبی، لاگوس و

جدول ۲: پیش بینی تحولات جمعیت شهری در پنج قاره جهان / واحد میلیون تن*

قاره / منطقه	جمعیت ۱۹۹۶	جمعیت ۲۰۲۵	درصد شهری	رشد شهرنشینی
جهان	۵۸۰۴/۱	۸۲۹۴	۴۵	۲/۵
مناطق توسعه یافته	۱۱۷۰/۷	۱۲۳۸/۴	۷۵	۰/۷
مناطق رو به توسعه	۴۶۳۳/۴	۷۰۵۵/۹	۳۸	۳/۳
کشورهایی با کمترین میزان توسعه	۵۹۱/۸	۱۱۶۲/۳	۲۲	۵/۲
آفریقا	۷۴۸/۱	۱۴۹۵/۸	۳۴	۳/۴
آسیا	۳۵۱۳/۲	۴۹۶۰	۳۵	۳/۲
اروپا	۷۲۷/۷	۷۱۸/۲	۷۴	۰/۵
آمریکای لاتین و منطقه کارائیب	۴۹۰/۴	۷۰۹/۸	۷۴	۲/۳
آمریکای شمالی	۲۹۵/۷	۳۶۹/۶	۷۶	۱/۲
اقیانوسیه	۲۹	۴۱	۷۰	۱/۴

* شیخی، ۱۳۷۸: ۸۵.

۱- در سایه پدیده مهاجرت، شمار جمعیت، اندازه و کالبد شهرهای بزرگ افزایش یافته است؛ ۲- تورم جمعیت روستا-شهرهای بزرگ، بر شمار شهرهای کوچک افزوده است؛ ۳- شمار شهرهای میانی در دهه جمعیتی ۲۵۰ هزار تا ۵۰۰ هزار تن کاهش یافته است. (زیاری، ۱۳۷۹: ۷۹)

بر پایه سرشماری ۱۳۷۵، جمعیت شهرنشین کشور به ۳۶ میلیون و ۷۰۰ هزار تن، شمار شهرها به ۶۱۴ شهر، ضریب شهرنشینی به ۶۱/۳ درصد و میانگین رشد سالانه جمعیت در ۱۳۷۵-۱۳۶۵ به ۳/۱۷ درصد رسیده است. (همان: ۸۰)

بر پایه پژوهشها، در یک دوره هشتاد ساله میزان شهرنشینی در ایران بیش از دو برابر شده و از ۲۸ درصد در ۱۳۰۰ به ۶۱/۳ درصد در ۱۳۷۵ و سرانجام به ۶۵ درصد در ۱۳۸۰ رسیده است. (فصلنامه جمعیت، ۱۳۸۱: ۳)

گفتنی است که بررسی مقوله شهرنشینی بویژه در ایران سکه دورویی است که روی دیگر آن روستا و تحولات آن است و تحلیل تحولات در زمینه شهرنشینی و ابزارهای شهری شدن بی توجه به روی دیگر آن، ممکن نیست.

رشد شهرها در دهه ۴۵-۱۳۳۵ سالانه ۵ درصد و در دهه ۵۵-۱۳۴۵ کمابیش ۴/۸ درصد بوده است و با توجه به نرخ رشد طبیعی در این دو دهه که به ترتیب نزدیک به ۳/۱ و

شمار شهرها با جمعیت ۴ میلیون نفر و بیشتر در سال ۲۰۰۰ به ۶۶ شهر رسیده که از این شمار ۵۰ شهر در کشورهای رو به توسعه بوده اند. بر پایه پیش بینی ها، این ارقام در ۲۰۲۵ به ترتیب ۱۳۵ و ۱۱۴ خواهد بود. (شابیر چیمبا، ۱۳۷۹: ۴)

بدین سان، در نیمه نخست دهه ۱۹۹۰ به جمعیت شهری در کشورهای رو به توسعه با نرخ رشد نزدیک به ۳/۷ درصد، سالانه ۵۷ میلیون تن افزوده شده است که کمابیش ۷ برابر افزایش سالانه جمعیت شهری در کشورهای توسعه یافته با نرخ رشدی نزدیک به ۹ درصد و با افزایش سالانه ۸ میلیون تن بوده است. در برابر، جمعیت شهری در کشورهای جهان سوم با ۱۵۵۰ میلیون تن تنها ۱/۷ برابر جمعیت شهری در کشورهای توسعه یافته بوده است؛ پیش بینی شده است که در ۲۰۱۵ جمعیت شهری در کشورهای رو به توسعه به ۲/۹ میلیون تن برسد، یعنی سه برابر حجم جمعیت شهری در کشورهای توسعه یافته افزایش یابد. (عظیمی، ۱۳۸۱: ۳۹)

بر پایه برآوردهای سازمان ملل متحد در میانه دهه ۱۹۹۰، نسبت جمعیت شهرنشین در سراسر جهان ۴۳ درصد (۲/۳ میلیارد تن) بوده است که بیشتر در شهرهای بزرگ به گونه قانونی، غیرقانونی، شاغل، نیمه شاغل، بیکار و... زندگی می کرده اند؛ و در واقع نسبت رشد جمعیت شهرنشین نزدیک به ۲/۵ برابر جمعیت روستایی بوده است. همچنین پیش بینی می شود که تا ۲۰۰۵ میزان شهرنشینی از ۵۰ درصد نیز فراتر رود و بر پایه برآوردهای سازمان ملل متحد، جمعیت شهرنشین در جهان در ۲۰۲۵ نزدیک به ۳/۵ کل جمعیت را تشکیل خواهد داد. چنین وضعی نیاز به برنامه ریزی های هر چه دقیق تر برای مهار کردن مهاجرتها از روستا به شهر، پایین آوردن رشد جمعیت و... خواهد داشت. (شیخی، ۱۳۷۸: ۶۳)

تحولات شهرنشینی در ایران

بر پایه سرشماری ۱۳۶۵، جمعیت شهرنشین کشور به ۲۶ میلیون و ۸۴۵ هزار تن و شمار شهرها به ۴۹۶ رسیده و برای نخستین بار در تاریخ ایران جمعیت شهری بر جمعیت روستایی فزونی یافته و ضریب شهرنشینی به ۵۴/۳ درصد و میانگین رشد سالانه جمعیت شهرنشین به ۵/۴ درصد رسیده است. ویژگیهای نظام شهری کشور از دهه ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵ چنین بوده است:

● بر پایه پژوهشها، در یک دوره هشتاد ساله میزان شهرنشینی در ایران بیش از دو برابر شده و از ۲۸ درصد در ۱۳۰۰ به ۶۱/۳ درصد در ۱۳۷۵ و سرانجام به ۶۵ درصد در ۱۳۸۰ رسیده است.

گفتنی است که بررسی مقوله شهرنشینی بویژه در ایران سکه دورویی است که روی دیگر آن روستا و تحولات آن است و تحلیل تحولات در زمینه شهرنشینی و ابزارهای شهری شدن بی توجه به روی دیگر آن، ممکن نیست.

۱۳۶۳:۹) همچنین، در ایران از گذشته بسیار دور، نسبت جمعیت شهرنشین در سنجش با جمعیت شهری در کشورهای رو به توسعه و منطقه همواره بالا بوده است؛ چنان که در ۱۳۶۹ جمعیت شهرنشین در کشورهای در حال توسعه کمتر از ۳۵ درصد و در ایران بالاتر از ۶۰ درصد گزارش شده است. (محمدزاده، ۱۳۷۶:۲۲۳)

آمارها در زمینه رشد جمعیت شهری در دو مقطع ۱۹۵۰ میلادی (۱۳۳۰ خورشیدی) و ۱۹۹۹ میلادی (۱۳۷۹) در جهان و ایران، نشان دهنده افزایش رشد جمعیت شهری از کمابیش ۳۱ درصد در ۱۹۵۰ به ۴۶ درصد در ۱۹۹۹ است، که این رشد در ایران بیش از میانگین جهانی بوده است.

برای جدول ۴، نسبت جمعیت شهری در ایران چه در ۱۹۵۰ و چه در ۱۹۹۹ از نسبت جمعیت شهری در جهان بیشتر بوده است. در ۱۹۹۰ دستکم ۶۰۰ میلیون تن در پیرامون شهرها زندگی می کرده اند که نسبت آنان به کل جمعیت شهری نزدیک به ۲۷ درصد برآورد شده و این نسبت در ایران نزدیک به ۲۰ درصد بوده است، (همان) گسترش ناهمگون شهری در ایران در دهه های اخیر و

● گرایش به شهرنشینی و افزایش مهاجرت های داخلی و جابه جایی های جمعیت را نمی توان بی توجه به الگوی توسعه اقتصادی تبیین کرد؛ چرا که شهرنشینی به یک معنا بازتاب فضایی توسعه اقتصادی و اجتماعی است. فروپاشی روابط سنتی در جامعه و نشستن هر چند ناقص روابط سرمایه داری به جای آن، از مهمترین عوامل شهرنشینی در دهه های اخیر بوده است که بیشتر سبب دگرگونی روابط شهر و روستا و جابه جایی های جمعیتی از روستا به شهر و از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ شده است.

۲/۷ درصد بوده، روند مهاجرت چشمگیر از روستا به شهر روشن می شود. (حسامیان، ۱۳۶۳: ۸۵) بدین سان می بینیم که نرخ مهاجرت و رشد سالانه جمعیت شهرنشین در دهه های ۶۵-۵۵ و ۷۵-۶۵ به ترتیب ۱/۵ درصد و ۱/۲ بوده و اثری بسزا در افزایش جمعیت شهرنشین کشور داشته است.

جدول ۳: میانگین رشد سالانه جمعیت کشور به تفکیک نقاط شهری و روستایی*

سالهای آماری	کل کشور	نقاط شهری	نقاط روستایی
۱۳۵۵-۶۵	۳/۹۱	۴/۱۵	۲/۲۷
۱۳۶۵-۷۵	۱/۹۶	۳/۲۱	۰/۲۸
۱۳۵۵-۷۵	۲/۹۲	۴/۳۰	۱/۳۰
* فصلنامه جمعیت، ۱۳۸۱: ۱۳			

یکی از موارد بسیار مهم در افزایش جمعیت شهرنشین کشور، نرخ بالای رشد جمعیت است که باعث شده گذشته از رشد طبیعی جمعیت شهرها، جمعیت سرریز روستایی نیز جذب شهرها شود. از ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵، نزدیک به ۱۵ میلیون تن بر جمعیت کشور افزوده شده که سهم نقاط شهری و روستایی از این افزایش به ترتیب ۶۹/۸ و ۳۰/۲ درصد بوده است؛ این افزایش در دهه بعد بیش از ۱۰ میلیون تن بوده و کمابیش ۹۳/۹ درصد آن جذب نقاط شهری شده است. (جواهری پور، ۱۳۸۱: ۸۲) بنابراین از پیامدهای افزایش میزان رشد جمعیت، بالا گرفتن کوجهای روستایی و پیچیده تر شدن مسائل و مشکلات شهری است، به گونه ای که پنج برابر شدن جمعیت کشور که در یک دوره هشتاد و چند ساله پیش آمده است، در مورد جمعیت شهرنشین در یک دوره ۳۰ ساله تحقق یافته است. (صرامی، ۱۳۷۲: ۶۶)

گرایش به شهرنشینی و افزایش مهاجرت های داخلی و جابه جایی های جمعیت را نمی توان بی توجه به الگوی توسعه اقتصادی تبیین کرد؛ چرا که شهرنشینی به یک معنا بازتاب فضایی توسعه اقتصادی و اجتماعی است. فروپاشی روابط سنتی در جامعه و نشستن هر چند ناقص روابط سرمایه داری به جای آن، از مهمترین عوامل شهرنشینی در دهه های اخیر بوده است که بیشتر سبب دگرگونی روابط شهر و روستا و جابه جایی های جمعیتی از روستا به شهر و از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ شده است. (حسامیان،

● یکی از تفاوت‌های مهم شهرنشینی در کشورهای اندک توسعه یافته با کشورهای توسعه یافته، ناهمزمانی سطح صنعتی شدن با سطح شهرنشینی بوده است. در کشورهای توسعه یافته، شهرنشینی با صنعتی شدن آغاز شده و با آن ادامه یافته است در حالی که در کشورهای پیرامونی، شهرنشینی برونزا و بیگانه بیشتر بر پایه رشد خدمات شکل گرفته که نتیجه آن تمرکز جمعیت در مراکز شهری خودروی جهان سوم و گرایش بیشتر شهروندان به بخش خدمات بوده است؛ به گونه‌ای که برخی پژوهشگران، شهرنشینی در این گونه کشورها را شهرنشینی خدماتی یا شهرنشینی بخش سومی خوانده‌اند.

سال برابر ۷۵ درصد در نظر گرفته شود (برآوردی محافظه کارانه) در این صورت در سه دهه ۱۳۷۵-۱۴۰۵ جمعیت شهری کشور نیز به دو برابر افزایش خواهد یافت. (اردشیری، ۱۳۸۱: ۷۱)

تفاوت‌های شهرنشینی در کشورهای پیشرفته و رو به توسعه

الف- یکی از تفاوت‌های مهم شهرنشینی در کشورهای اندک توسعه یافته با کشورهای توسعه یافته، ناهمزمانی سطح صنعتی شدن با سطح شهرنشینی بوده است. در

نیز ناکارآمدی نظام برنامه‌ریزی شهری و ناکارآمدی برنامه‌های توسعه ملی و آمایش سرزمین سبب شده است که شهرنشینی در کشور ما با دشواری‌های بسیار همراه باشد. روند افزایش شهرنشینی در کشور باعث شده است که ساختار فرسوده شهرداری‌ها و مدیریت شهری و همچنین ظرفیت‌ها و منابع موجود در شهرها توان پاسخگویی به انبوه مشکلات و نیازهای شکل گرفته را نداشته باشد. یکی از مهمترین پیامدهای شهرنشینی در جهان امروز، پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی و پدیده اسکان غیررسمی در درون یا پیرامون شهرها، بویژه در مراکز استانها است. اسکان غیررسمی به راستی یکی از آشکارترین چهره‌های فقر شهری در بیشتر شهرهای مهاجرپذیر کشور ماست که با عناوینی چون حاشیه‌نشینی، سکونتگاه‌های خودرو، مسکن‌های نابهنجار، اجتماعات آلونکی، سکونتگاه‌های نابسامان و... شناخته می‌شود. سکونتگاهی که در این نواحی از شهر برپا شده، از دید کالبدی در اندازه‌ای پایین‌تر از استانداردهای تعریف شده برای هر منطقه است و باشندگان این نواحی نیز به علت کاستی‌های زیرساختی و خدمات شهری، سطح پایینی از کیفیت زندگی را تجربه می‌کنند. فضای زندگی و شرایط موجود در این سکونتگاه‌ها بر انگیزنده نابهنجاری و آسیب‌های اجتماعی است، ولی چه بسا شهروندانی که در این مناطق زندگی می‌کنند متهم به ناپختگی در رفتارهای اجتماعی می‌شوند. (صفوی، ۱۳۸۱: ۶۴)

ایران در سنجش با دیگر کشورهای جهان سوم نه تنها شاهد نسبت بالای شهرنشینی است، بلکه این نسبت با نرخ چشمگیر رو به افزایش است. در دهه گذشته هر سال نزدیک به یک میلیون تن به جمعیت شهری ایران افزوده شده است. از این رو نرخ شهرنشینی در ایران از کمابیش ۵۴ درصد در سال ۶۵ به ۶۱/۳ درصد در سال ۷۵ افزایش یافته است. پیش‌بینی می‌شود که جمعیت کشور در ۱۴۰۵ به بیش از ۱۰۰ میلیون برسد و اگر نرخ شهرنشینی در این

جدول ۴: سنجش رشد جمعیت شهری در جهان و ایران در دو مقطع زمانی ۱۹۵۰ تا ۱۹۹۹*

سال	کل جهان	شهری	نسبت شهری	کل ایران	شهری	نسبت شهری
(۱۳۳۰) ۱۹۵۰	(میلیارد نفر)	۲/۵	۰/۸	(میلیون نفر)	۱۶	۳۱٪
(۱۳۷۹) ۱۹۹۹	(میلیارد نفر)	۵/۸	۲/۷	(میلیون نفر)	۶۳	۴۶٪

* عسگری طباطبایی، ۱۳۸۱: ۱۰۲.

آمریکای لاتین در دهه‌های شصت و هفتاد میلادی نزدیک به ۴/۵ درصد بوده است؛ برعکس، میانگین رشد جمعیت شهری در ۹ کشور اروپایی در دوره پرباشتادترین رشد خود (بیشتر، نیمه دوم سده نوزدهم) چیزی بالاتر از دو درصد بوده است. (هاگت، ۱۳۷۵: ۱۳۰) به سخن دیگر، بالاترین نرخ رشد شهرنشینی در کشورهای کم توسعه یافته، بیش از دو برابر نرخ رشد شهری در کشورهای توسعه یافته در سالهای اوج توسعه شهری بوده است.

پ- تفاوت دیگر شهرنشینی در این کشورها این است که شهرنشینی در سده نوزدهم بیشتر بر پایه مهاجرت بوده است، درصد بسیار بالایی از شهرنشینان از نواحی روستایی آمده بوده‌اند؛ ولی وضع در کشورهای رو به توسعه امروزی چنین نیست. هر چند پندارهای عامه درباره سیل مهاجرت روستاییان تنگدست به درون محله‌های پست و کوچک پیرامون شهرهای بزرگ در کشورهای رو به توسعه درست است، ولی اثر میزان کوچ در سنجش با میزان زایشها، در رشد جمعیت شهری کمتر است. (همان)

ت- در کشورهای توسعه یافته، پیشرفت شهرنشینی با آهنگ پیشرفت دانش و تکنولوژی و افزایش جمعیت در مراحل گوناگون همخوان بوده است؛ ولی در کشورهای رو به توسعه، این مورد جنبه مقطعی داشته و آسیب‌های جبران‌ناپذیر به شهرها زده است. (شیعه، ۱۳۷۸: ۱۰۷) به گفته اسمیت، دورنمای نه چندان روشن روند شهرنشینی در کشورهای جهان سوم این پرسش را پیش می‌آورد که چرا رشد جمعیت شهری در کشورهایی که در شهرهای خود امکانات بسیار ناچیز عرضه می‌کنند باید تا این اندازه بالا باشد؟ او، علت را این می‌داند که چشم‌انداز آینده روستاها در این کشورها حتی از شهرها هم بدتر است و امتیازات ظاهری است که کوچندگان را به سوی شهر می‌کشاند و در جهان سوم شکاف میان شهرنشینان و روستائینان وحشتناک می‌نماید. (حسین زاده دلیر، ۱۳۸۰: ۸۶)

ث- شهر در جهان سرمایه‌داری تولیدکننده سرمایه است، نه همانند بسیاری از شهرهای بزرگ در جهان سوم، مبادله‌گر یا مرکز انباشت و فروش تولیدات سرمایه‌داری. در جهان سرمایه‌داری، شهر در پی نیاز صنعت به تجمع افراد، چه برای تأمین نیروی انسانی مورد نیاز و چه برای تأمین بازار مصرف تولیدات، شکل گرفته است؛ اما شهرها در

● در کشورهای توسعه یافته، پیشرفت شهرنشینی با آهنگ پیشرفت دانش و تکنولوژی و افزایش جمعیت در مراحل گوناگون همخوان بوده است؛ ولی در کشورهای رو به توسعه، این مورد جنبه مقطعی داشته و آسیب‌های جبران‌ناپذیر به شهرها زده است. به گفته اسمیت، دورنمای نه چندان روشن روند شهرنشینی در کشورهای جهان سوم این پرسش را پیش می‌آورد که چرا رشد جمعیت شهری در کشورهایی که در شهرهای خود امکانات بسیار ناچیز عرضه می‌کنند باید تا این اندازه بالا باشد؟ او، علت را این می‌داند که چشم‌انداز آینده روستاها در این کشورها حتی از شهرها هم بدتر است و امتیازات ظاهری است که کوچندگان را به سوی شهر می‌کشاند.

کشورهای توسعه یافته، شهرنشینی با صنعتی شدن آغاز شده و با آن ادامه یافته است در حالی که در کشورهای پیرامونی، شهرنشینی بر نوا و بیگانه‌تر بر پایه رشد خدمات شکل گرفته که نتیجه آن تمرکز جمعیت در مراکز شهری خودروی جهان سوم و گرایش بیشتر شهروندان به بخش خدمات بوده است؛ به گونه‌ای که برخی پژوهشگران، شهرنشینی در این گونه کشورها را شهرنشینی خدماتی یا شهرنشینی بخش سومی خوانده‌اند. (عظیمی، ۱۳۸۱: ۴۰) ب- از تفاوت‌های مهم شهرنشینی در کشورهای رو به توسعه و کشورهای صنعتی این است که در کشورهای رو به توسعه، فرایند شهرنشینی نه تنها دیرتر آغاز شده، بلکه پیشرفتی بسیار پرباشتاد داشته است. رقم میانگین افزایش سالانه جمعیت شهری در ۳۴ کشور آفریقایی، آسیایی و

۳ است. (شاپیر چمپا، ۱۳۷۹: ۷).

۲- در سایه شتاب روند شهرنشینی در آفریقا، آسیا و آمریکای لاتین، بیشتر شهردارها با کمبود منابع مالی و سازمانی برای خدمت‌رسانی رو به‌رویند و سرمایه‌گذارها بیشتر در محله‌های پردرآمد و میانی انجام می‌شود؛ در حالی که شهروندان تنگدست به حال خود رها شده‌اند و برای دسترسی به خدمات اصلی راهکارهای غیر رسمی در پیش گرفته‌اند. برای نمونه، شهروندان تهیدست زمینهای بخش دولتی یا خصوصی را اشغال کرده و برای خود سرپناه ساخته‌اند؛ سرپناهی که بی‌گمان با قوانین، اصول ساخت‌وساز، استانداردهای زندگی و... همخوان نیست. در نتیجه، زاغه‌ها و سکونتگاههای غیر قانونی در کشورهای رو به توسعه پدیدار شده است. بر پایه برآوردها، ۳۰ تا ۵۰ درصد باشندگان شهرهای بزرگ آسیا در سکونتگاههایی زندگی می‌کنند که کمترین خدمات در آنها عرضه می‌شود. با وجود کمکی که شهر به تولید و درآمد در کشورهای رو به توسعه می‌کند، رشد شتابان جمعیت اثری چشمگیر در تخریب محیط زیست شهرها و منابع طبیعی و در نتیجه جلوگیری از توسعه پایدار داشته است.

۳- حجم پسماندها در جوامع شهری بسیار بیشتر از توان

● گرایش شهروندان به شهرهای بزرگ و

گسترش شهرنشینی، کوچ روستاییان، سکونت کوچندگان در پیرامون شهرها و رشد طبیعی چشمگیر جمعیت، زمینه‌ساز دشواریهای گوناگون در شهرها و همواره با آسیبهای اجتماعی همراه است. ناهماهنگیهای فرهنگی، تفاوت شیوه زندگی روستاییان کوچنده به شهرها با شهرنشینان، پایین بودن سطح سواد، پیدایش دگرگونی در کار و زندگی روستاییانی که به شهر می‌آیند و افزایش ناهماهنگیهای اجتماعی، سبب بالا رفتن بزهکاری در شهرهای بزرگ می‌شود.

کشورهای توسعه نیافته در شرایطی تحول و گسترش یافته‌اند که رشد واقعی صنعتی در آنها رخ نداده بوده است؛ شهرها در کشورهای رو به توسعه به علت پیروی از الگوی شهرنشینی غربی، محلی برای انباشت، توزیع و فروش کالاهای وارداتی صنعتی و مصرفی غربی شده‌اند یا به صورت محلی برای صدور مواد خام یا نقطه‌ای برای ایجاد پایگاه ارتباطی با جهان سرمایه‌داری و تمرکز سرمایه‌داری و تمرکز سرمایه‌های خارجی در آمده‌اند. (مشهدی‌زاده دهقانی، ۱۳۷۴: ۱۴۸)

پیامدهای شهرنشینی شتابان

شهرنشینی شتابان در چند دهه گذشته در کشورهای رو به توسعه چند پیامد منفی داشته است:

۱- افزایش فقر، دسترسی نامناسب به مسکن آبرومند و خدمات شهری، پیدایش زاغه‌ها و سکونتگاههای غیر قانونی، حاشیه‌نشینی و ویرانی محیط زیست و... از نابسامانیهای مرتبط با این گونه شهرنشینی بوده است. از این رو رشد شتابان شهری در کشورهای رو به توسعه دشواریهای بزرگ اجتماعی، اقتصادی و فیزیکی پدید آورده است، مانند افزایش فقر در شهرها، دسترسی ناکافی به مسکن و خدمات اصلی شهری، بیگانگی شهروندان از هم، اسکان غیر رسمی، سیستم حمل و نقل ناکافی و نارسایی امکانات اصلی شهری.

بر پایه برآوردهای بانک جهانی، شمار خانوارها در کشورهای رو به توسعه در ۱۹۸۰، ۴۸/۱ میلیون بوده است و در پایان دهه ۱۹۹۰ نیمی از فقیران مطلق در شهرها متمرکز بوده‌اند؛ چنان‌که در سال ۲۰۰۰، در آمریکای لاتین، آفریقا و آسیا، به ترتیب ۹۰ درصد، ۴۰ درصد و ۴۵ درصد فقرا در شهرها زندگی می‌کرده‌اند. برای نمونه، نرخ بروز فقر در کلکته ۶۰ درصد، در مانیل ۳۵ درصد، در کراچی ۴۵ درصد برآورد شده است. در همان حال، ارائه خدمات اصلی با رشد شتابان جمعیت هماهنگ نبوده است. بسیاری از تهیدستان در شهرها به خدماتی مانند خانه‌آرزان، ترابری شهری، آب و خدمات بهداشتی به اندازه کافی دسترسی ندارند. برای نمونه، بر پایه برآوردها در شهرهای آسیایی میانگین شمار کسانی که در هر اتاق زندگی می‌کنند ۲/۱۷ است و در مورد يك سوم سکنه این رقم بیشتر از

شهرهای بزرگ دیده می شود و با نبود فضای سالم و کار مناسب، فعالیت‌های ناسالم، مشاغل کاذب و رفتارهای تبهکارانه افزایش می یابد.

۶- گسترش حاشیه نشینی از دیگر پیامدهای شهرنشینی شتابان و بی برنامه است که سبب افزایش سکونتگاه‌های ناسالم، تراکم و بالا رفتن برخوردهای اجتماعی می شود. بیشتر حاشیه نشین‌ها، کوچندگان روستایی هستند. پژوهشهایی که در شهرهای گوناگون انجام شده است، نشان می دهد که حاشیه نشین‌ها نه تنها از دید اقتصادی لایه پایین جامعه را تشکیل می دهند بلکه در میان آنان بزهکاری و بویژه اعتیاد، افزایش چشمگیر دارد. (سیف‌الدینی، ۱۳۷۸: ۷۶)

البته توسعه شهری پیامدهای مثبتی نیز داشته که بر آمده از صرفه جویی‌ها در چارچوب تمرکز جمعیت و فعالیت‌ها است: دسترسی گسترده به خدمات آموزشی، درمانی، فرهنگی و زیرساخت‌های شهری. (جوهری پور، ۱۳۸۱: ۸۳)

منابع و مأخذ

۱. اردشیری، مهیار: «زمین و مسکن اقشار کم درآمد»، فصلنامه فنی و اجتماعی شهر، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۱.

● گسترش حاشیه نشینی از دیگر پیامدهای شهرنشینی شتابان و بی برنامه است که سبب افزایش سکونتگاه‌های ناسالم، تراکم و بالا رفتن برخوردهای اجتماعی می شود. بیشتر حاشیه نشین‌ها، کوچندگان روستایی هستند. پژوهشهایی که در شهرهای گوناگون انجام شده است، نشان می دهد که حاشیه نشین‌ها نه تنها از دید اقتصادی لایه پایین جامعه را تشکیل می دهند بلکه در میان آنان بزهکاری و بویژه اعتیاد، افزایش چشمگیر دارد.

شهرها در زمینه گردآوری و دفع کارآمد و بهداشتی آنها است؛ به گونه ای که تنها ۲۵ درصد تا ۵۵ درصد پسماندها در شهرهای بزرگ کشورهای رو به توسعه به گونه بهداشتی گردآوری و نابود می شود. هر چند در دهه های اخیر پیشرفت چشمگیری در زمینه تأمین آب آشامیدنی و سیستم بهداشتی فاضلاب شهری رخ داده است، اما هنوز ۴۰ درصد شهرنشینان از خدمات بهداشتی سیستم فاضلاب و ۲۵ درصد از آب آشامیدنی سالم بی بهره اند. به علت مصرف سوختهای فسیلی در ترابری و صنایع آلوده کننده، هوادر بیشتر شهرهای بزرگ رو به وخامت است. بهره برداری نامناسب از زمینها و دفع نامناسب ضایعات سمی صنعتی باعث آسیب دیدن آبهای زیرزمینی، تالابها و دیگر اکوسیستمهای حساس شده است. این پیامدهای زیست محیطی به گونه مستقیم بر بهداشت شهروندان و بویژه بر کیفیت زندگی شهروندان تنگدست اثر می گذارد زیرا آنان در آلوده ترین بخشها در شهرهای بزرگ زندگی می کنند. (شایبر چیمبا، ۱۳۷۹: ۹)

۴- گرایش شهروندان به شهرهای بزرگ و گسترش شهرنشینی، کوچ روستاییان، سکونت کوچندگان در پیرامون شهرها و رشد طبیعی چشمگیر جمعیت، زمینه ساز دشواریهای گوناگون در شهرها و همواره با آسیبهای اجتماعی همراه است. ناهماهنگیهای فرهنگی، تفاوت شیوه زندگی روستاییان کوچنده به شهرها با شهرنشینان، پایین بودن سطح سواد، پیدایش دگرگونی در کار و زندگی روستاییانی که به شهر می آیند و افزایش ناهماهنگیهای اجتماعی، سبب بالا گرفتن بزهکاری در شهرهای بزرگ می شود.

۵- بالا رفتن سطح بیکاری، از دیگر دشواریها در شهرهای بزرگ است که آشکار یا پنهان بویژه در میان بسیاری از کوچندگان به شهر بویژه کوچندگان روستایی وجود دارد و طبیعی است که در چنین فضایی فعالیت‌های ناسالم و غیر قانونی بیشتر شود. از آنجا که شهرنشینان در کشورهای رو به توسعه بیشتر در بخش خدمات شهری کار می کنند، جامعه ای مصرف کننده را تشکیل می دهند و از این رو گسترش شهرنشینی سبب بالا رفتن قیمت‌ها و رقابت برای تأمین نیازهای اساسی مانند مسکن، خواربار و وسیله رفت و آمد می شود و در سایه اینگونه رقابتها، تنشی پایدار در

۲. پیران، پرویز: «آلونک نشینی در ایران، دیدگاههای نظری با نگاهی به شرایط ایران»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۸۷-۸۸، آذر و دی ۱۳۷۳.
۳. تودارو، مایکل: توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادی، جلد اول، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۶.
۴. جواهری پور، مهرداد و بابک داوربناه: «سکوئتگاههای ناپایدار اقشار کم درآمد شهری، هفت شهر»، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، انتشارات سازمان عمران و بهسازی شهر، شماره هشتم، تابستان ۱۳۸۱.
۵. حسامیان، فرخ، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری: شهرنشینی در ایران، انتشارات آگاه، ۱۳۶۳.
۶. حسین زاده دلیر، کریم: برنامه ریزی ناحیه‌ای، چاپ اول، انتشارات سمت، ۱۳۸۰.
۷. زیاری، کرامت‌الله: برنامه ریزی شهرهای جدید، انتشارات سمت، ۱۳۷۹.
۸. سیف‌الدینی، فرانک: «روند شهرنشینی و مسئله شهرهای بزرگ»، پژوهشهای جغرافیایی، شماره ۳۶، ۱۳۷۸.
۹. شایبر چیمبا، جی: مدیریت شهر، ترجمه پرویز زاهدی، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، ۱۳۷۹.
۱۰. شیخی، محمد تقی: جامعه شناسی شهری، انتشارات نورگیتی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۱۱. شیعه، اسماعیل: با شهر و منطقه در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۱۲. صفوی، علی: «توانمندسازی و ساماندهی اسکان غیررسمی (تجربه زاهدان)»، ماهنامه شهرداریها، انتشارات سازمان شهرداریهای کشور، شماره ۴۶، اسفند ۱۳۸۱.
۱۳. عسگری طباطبایی، اسدالله: «بررسی اجمالی از پدیده بافتهای پیرامونی و با حاشیه نشینی در ایران، هفت شهر»، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، انتشارات سازمان عمران و بهسازی شهری، سال سوم، شماره هشتم، تابستان ۱۳۸۱.
۱۴. عظیمی، ناصر: پویا شهرنشینی و مبانی نظام شهری، نشر نیکا، ۱۳۸۱.
۱۵. «توسعه شهرنشینی و پیامدهای آن»، فصلنامه علمی-پژوهشی جمعیت، انتشارات سازمان ثبت احوال کشور، شماره ۳۹-۴۰، بهار و تابستان ۱۳۸۱.
۱۶. محمدزاده، رحمت: «درآمدی بر توسعه فیزیکی شتابان شهرها و عوارض ناشی از آن»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۳۷۶.
۱۷. مشهدی زاده دهقانی، ناصر: تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، بهمن ۱۳۷۴.
۱۸. هاگت، پتر: جغرافیا ترکیبی (نول جلد دوم)، ترجمه شاپور گودرزی نژاد، انتشارات سمت، ۱۳۷۵.

<p>دیوان غزلیات نجلی</p> <p>اثر مولانا آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم محرابی ابروانی به کوشش و مقدمه معین‌الدین محرابی ناشر: گردآورنده بها ۴۸۰۰ تومان</p>	<p>راهنمای درمان حامیوپاتیک</p> <p>دکتر نریمان نانی‌ستم</p> <p>دکتر بهزاد زمانی مقدم انتشارات اطلاعات بها ۶۰۰۰ تومان</p>	<p>اقتصاد مهندسی</p> <p>خوزه اسپول و داو... ترجمه مناحی ظهیری دکتر عبدالرضا ظهیری انتشارات معتبر بها ۵۵۰۰ تومان</p>
--	---	--